

Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében*

Szakirodalmi áttekintés

Lafferton Emese

Az elmúlt két évtized során az emberi test a tudományos kutatások középpontjába került. E divatos, „új” téma felé irányuló tudományos érdeklődés szinte beláthatatlanul nagy kutatási területet jelölt ki, ahol a vizsgálódások gyakorta átlépnek a hagyományos diszciplínák határain, és különböző módszerek és szemléletmódok összehangolásával próbálják feltárni a különféle korok testről alkotott elképzeléseit, a testi megnyilvánulásokat és a testábrázolásokat szimbolikus jelentéseit. Bevezetőmben e határtalan szakirodalom egy részének ismertetésén keresztül a modern ember testi tapasztalatainak, illetve az ember és a társadalom testéről alkotott modern elképzeléseknek a jellegzetességeit próbálom megragadni. Célom nem az ember és a társadalom testéről kialakult teljes, átfogó képek rekonstrukciója, hanem csupán apró mozaikdarabkák egymás mellé rendezése, és – ahol lehetséges – a kontúrok élesebb megrajzolása.

Értelmezésemben a modern ember a társas viselkedési normák által megszabályozott, a társadalmi elvárásoknak megfelelni vágyó, önfegyelművel rendelkező racionális lény, akit a modern intézményrendszer „ágyaz” a társadalomba. E modern embert körülvevő intim szférába folyamatosan behatolnak a hatalmi technikák és a tudományos megismerés, annak ellenére, hogy a magánélet integritásának fontosságát a társadalomban fennhangoztatják. A modern ember saját testéről alkotott elképzeléseit és a test használatának és szertartásainak mai formáit az elmúlt négy száz év történeti folyamatai alakították ki. Ennek során a legnagyobb hatást a Foucault által is vizsgált, a tizenharmadik század végétől kialakuló (noha ennek előzményeként, kezdetleges formában már a tizenhatodik század végétől megjelenő) modern intézményrendszer gyakorolta, amely alkalmasnak bizonyult a beteg és a normától eltérően viselkedő emberek társadalomból való kirekesztésére. Az új intézményeken belül a különféle hatalmi technikák segítségével lehetővé vált az emberek fegyelmzése és ellenőrzése, a testi megnyilvánulások szabályozása és korlátozása. Az ember hétköznapi és intim életébe behatoló modern tudományos megfigyelés az új intézményrendszerhez szorosan kapcsolódva létrehozta azon intézményes diskurzusokat és tudást, amelyek kijelölik az ember természetben és társadalomban elfoglalt helyét, és meghatározzák a test mozgásterét.¹

A válogatásban megjelenő írások leginkább a test tudományos értelmezéseivel és azok

* Köszönettel tartozom Vörös Miklósnak szakmai tanácsaiért és biztatásáért, valamint Horváth Ágotának a közölt fordítások szövegének gondozásáért.

¹ A modern intézmények történetéhez lásd Foucault 1961, 1963, 1990[1975]; a tudományos diskurzusokhoz és a tudományos megismerésről Foucault 1966 és 1969.

társadalmi jelentőségével foglalkoznak különböző korszakokban. E szövegek tágabb kontextusba helyezésének érdekében a következőkben először a test büntetésének és fegyelmezésének történetével foglalkozom. Ezután a test és az orvostudomány kapcsolatának történetéből kiragadva a boncolásnak, illetve a nő és férfi közötti nemi különbözőségnek szentelek néhány sort; majd a szexualitás modern kori jelentéseire térek ki. Végül az emberi test és a társadalom teste közötti párhuzamok természetére irányítom a figyelmet. Szakirodalmi válogatásom a rendelkezésre álló hely szűkösége miatt különösen szelektív, az általam fölhasznált munkák főként az angolszász szakirodalomban elismert, sokszor idézett – vagy éppen vitatott –, elsősorban történeti írások.

A TEST KÜLSŐ ÉS BELSŐ SZABÁLYOZÁSA

Mihail Bahtyin *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Bahtyin 1982)² című klasszikus munkájában a népi kultúrában sok évszázadon keresztül uralkodó „nyitott”, „groteszk” testfölfogással, illetve annak fokozatos elhalványulásával foglalkozik.³ Noha az a szabadon és gátlástalanul szaporodó, zabáló és szemérmetlenül mások előtt ürítő „groteszk test”, amely a középkori és reneszánsz karneválok idején vagy a vásártereken megjelent, az ünnep feje tetejére állított világában a paraszti közösségek testhasználatának és testi szokásainak fölnagyított, eltúlzott képe, Bahtyin szerint ez a testfölfogás korántsem köthető kizárólag a paraszti testi megnyilvánulásaihoz: a karneváli ünnepek során a hierarchia aljára kerülő papság vagy nemesség testét is meghatározta (Bahtyin 1982: 28). A népi kultúra különböző megnyilvánulásai vagy az össznépi karneválok a hivatalos ünnepekkel és a fennálló világrenddel szemben „a hierarchikus viszonyok, kiváltságok, normák és tilalmak átmeneti fölfüggesztésének ünneplései” voltak. A termékeny, szabadságot hirdető groteszk testfölfogás, illetve a testi funkciók szabad megjelenítése egyben a földi élvezeteket elvető kereszténységgel való szembehelyezkedés is.⁴ Bahtyin értelmezésében azonban „a karneváli paródia úgy tagad, hogy egyszersmind új életre kelti, meg is újítja azt, amit tagad” (Bahtyin 1982: 15–17). A karneváli feje tetejére állított világ a meglévő rend kritikája, s egyben megerősítése is.⁵

A népi kultúrában megjelenő groteszk testfölfogással kapcsolatban (amelyet Bahtyin elsősorban a humanista Rabelais elitkultúrát gazdagító munkája alapján mutat be) fölmerül a kérdés, hogy mennyiben tükrözi a középkori emberek tényleges testi tapasztalatait és szokásait. A bahtyini groteszk test az elfojtásoktól mentes, szabad testiségnek a széles társadal-

2 Bahtyin és Elias itt is elemzett munkáinak részletes bemutatását és kritikáját lásd Klanciczay 1990. Bahtyin a harmincas évek végén írta könyvét, amely azonban csak 1965-ben jelent meg Moszkvában; Elias munkája 1939-ben jelent meg először, de őt is csak a hatvanas-hetvenes években fedezték föl.

3 Bahtyin Rabelais szépirodalmi munkájának kapcsán ír a népi kultúrában megjelenő groteszk testről, amely így nemcsak a népi test eltúlzott jellegzetességeire utal, hanem annak művészi ábrázolására is. A Talmudban megjelenő, és a bahtyini groteszk testfölfogásra emlékeztető terhes, kövér és vérző rabbikról lásd Boyarin 1991 és 1993. A terhes férfi alakjának felbukkanásáról és szimbolikájáról a nyugati kultúrkörben: olasz, német, francia, finn, dán és orosz népi kultúrákban és irodalomban lásd Zapperi 1991. A kora újkori Itáliával foglalkozó Camporesi írt az éhínség és a lakmározások időszakairól, a hétköznapi éhezéssről, a vér szimbolikájáról, a kozmosz és a test mint mikrokozmosz kapcsolatáról (Camporesi 1994). A magyar folklórhoz lásd Hoppál és Szepes 1987a, b.

4 A középkori kereszténységnek a testi megnyilvánulásokról, a szexualitásról, az emberi testről alkotott elképzeléseiről és a test metaforáiról lásd Kay és Rubin 1994; Rousselle 1983; Pouchelle 1990; Jacquart és Thomasset 1988; Krisztus testéhez lásd Rubin 1991; Steinberg és Bynum vitáját Steinberg 1983 és Bynum 1991; Bynum 1982.

5 A karneváli funkció bahtyini értelmezésének összevetését Victor Turner struktúra – antistruktúra modelljével lásd Klanciczay 1990. A groteszk test szétáradó és habzsoló megnyilvánulásai mellett Turner az antistruktúra rendjébe sorolja a másik véglet rituális magatartásformáit: az aszkézist, a bőjtöt és az absztinenciát (Klanciczay 1990: 40–44).

mi rétegek szintjén a valóságban sohasem realizált utópikus képét adja (lásd Klaniczay 1990: 37–58). Azt, hogy a groteszk testfelfogás milyen hatást gyakorolt az emberek hétköznapi tapasztalataira, épp oly óvatosan kell megítélnünk, mint a testi élvezeteket szélsőségesen elutasító *aszketikus* keresztény ideál befolyását.⁶

A bahtyini értelmezésben a groteszk test egyik legfontosabb jellemzője, hogy „kozmi- kus”, azaz a világmindenséggel rokon anyagból keletkezett: a kitágult világban határtalanul szétfolyt, vagy más megfogalmazásban, azzal a testnedvek útján egybefolyt. A mikrokoz- mosz és a makrokozmosz egymásba „áramlott”. Bahtyin éppen a tizenhatodik század végé- től látja az elitkultúrából eltűnni, és igen hosszú folyamat során végül a népi kultúrában is háttérbe szorulni ezt a groteszk testfelfogást.⁷ Ez a folyamat párhuzamba állítható a Norbert Elias által megfigyelt „civilizációs folyamattal”: új viselkedési normák kialakulásával, majd ezek önfegyelmezéssé való átalakításával. Amíg Bahtyinnál a korábban az egész társada- lom testiségét meghatározó nyitott test jellegzetességei először kivonulnak a felsőbb réte- gek életéből, majd elhalványulnak a közép és alsóbb rétegek esetében is, az Elias által vá- zolt folyamat éppen ellentétes irányú. Az elsőként az elit köreiből végbemenő civilizációs folyamat idővel behatolt a közép- és alsóbb rétegek életébe is. Elias *A civilizáció folyamata* című munkájában (Elias 1987) részletesen és meggyőzően bemutatta, hogy a nyugati társada- lom és hatalmi struktúra változása miként vonta maga után a nyugati ember viselkedés- normájának és pszichikai habitusának a változását. Eliásnál a civilizáció folyamata össze- függ az állam genezisével: az abszolutista hatalom központosító törekvéseivel, hatalmának megszilárdításával. A reneszánsz és abszolutista udvarokban a tizenötödik századdal kez- dődően újfajta viselkedési normarendszer alakult ki, a kialakulás folyamata a korabeli di- daktikus irodalomban (az illemkönyvekben és viselkedési útmutatókban) könnyen tetten ér- hető. Az eleinte az udvarokban megjelenő, és az elitkultúrát meghatározó etikett és viselke-

---

6 Caroline Bynum szerint a szakirodalomban hosszú időn át túlságosan egyoldalúnak tüntették föl a középkori kereszténység testfelfogását: eltúlozták a test elutasítását és a testiségnek a szexualitással való gyakori azono- sítását. Bynum azt hangsúlyozza, hogy a test középkori megjelenítései nem annyira a szexualitást, mint inkább a termékenységét és a romlást, az elmúlást jelképezték. Az aszkézis, „a test fölötti uralom, a test fegyelmezése, illetve kínzása” a középkori vallásosságban „nem annyira a testiség elutasítását jelentette, mint inkább az isten- hez” való közelítés „eszköze” volt: éppen a hús-vér emberi test jelentett hidat a spirituális beteljesedéshez (Bynum 1990: 162–163; lásd még Brown 1988).

A groteszk test és a keresztény, pontosabban szent test összehasonlításánál fontos kiemelni, hogy noha egymással szemben álltak, mindkettő képes volt arra, hogy erőt és hatalmat jelenítsen meg. A groteszk test az alantas testrészek és funkciók útján, valamint termékenységével elemi energiát és féktelen természeti erőt sugárzott. De a mindezeket elutasító keresztény szent teste is a hatalom és az erő színterének bizonyult: az ereklyekultuszban a szentek testének legapróbb darabja is csodás, gyógyító és átalakító erővel rendelkezett. Másrészt pedig nem csak a groteszk test, hanem a szent test is összekapcsolódott valamiképpen az „alantas- sal”, amely által további hatalom kifejezésére volt képes. Azáltal, hogy a szent életűek ettek a betegek és a szegény emberek testi váladékaiból, vagy leprásokat csókoltak meg, képesek voltak mások fájdalmát, „beteg- ségeit és szerencsétlenségét saját testükbe fogadni”, s így még közelebb kerültek a keresztény ideálhoz (Bynum 1990: 163). Az alantassal való közvetlen, testi kapcsolódás tehát nem csak a népi kultúrában jelent meg, hanem fontos szerepet hordozhatott akár a legmagasabb keresztényi ideálban is. A szentek késő antik és középkori életéhez lásd Brown 1993; Van Dam 1993; magyar kontextusban Klaniczay 1990: 211–230. Az aszkézis jelentéseinek és történetének vizsgálatához lásd Winkler és Cole 1994; Fine 1992; Bordo 1988.

7 A 16. századdal kezdődően a groteszk testfelfogás fokozatosan elhalványult: a nyitott test fokozatosan bezárult, éles kontúrral elhatárolódott a külvilágtól és egyben a többi testtől is. Bahtyin szerint a groteszk test halála mindig megújulás és születés is egyben, az újfajta test azonban önmagában teljes és abszolút, a születés és a halál egyszeri és befejezett. (A halál megítélésének történetéből lásd Ariès 1976 és 1991; McManners 1981.) A figyelem az alantas testrészekről áthelyeződik az egyéni jellegzetességekre, a „zárt homlokzaton” az arcra és a szemre összpontosul (Bahtyin 1982: 398–399). A 18. század testábrázolásaiban ez a bezárulás már teljes, a test kapcsolata a földdel és a kozmoszsal megszakadt, a testi megnyilvánulások és funkciók elveszítették pozitív értéküket. A groteszk testfelfogás eltűnése mindazonáltal korántsem végleges: Bahtyin maga is utal arra, hogy a kortárs viccek és vaskos káromkodások ugyanezt a nyitott testet idézik meg.

dési normák idővel mind szélesebb rétegekben terjedtek el, szabályozni kezdték a hétköznapi élet számos területét, és kialakították a test higiénáját és hétköznapi szertartásrendszerét. A test anyagcserével kapcsolatos funkcióinak (táplálkozás és ürítés), illetve a test egyéb megnyilvánulásainak (az olyan kiáramlásoknak és kiszívárgásoknak, mint a szellentés, a köpés vagy az orrpiszkálás) egyre szigorúbb szabályoknak kellett megfelelniük (lásd még Greenblatt 1990). Egyes testi megnyilvánulások fokozatosan nemkívánatosak, ill. „láthatatlanná” váltak, a láthatókat pedig az új étkezési szokások, az evőeszköz használata, az újfajta higiénás és öltözködési elvárások korlátozták, illetve tették szalonképessé. Mindezek hatására megváltozott az egyes ember saját testéhez való viszonya, öntapasztalása, és megváltozott a körülötte lévő testekkel való kapcsolata. Ami egykor mások jelenlétében, nyilvánosan folyt, annak mára látványa, de sok esetben még a pusztá említése is elfogadhatatlan lenne, és szégyenérzetre adna okot (Elias 1987: 185).

Elias arra is fölfigyelt, hogy a tizennyolcadik századra végbement a tiltások és korlátozások belsővé tétele: a szégyen és feszélyezettség érzésének erősödésével a testek külső fegyelmzése átalakult belső szabályozássá. Az egyén belül „képviseli” a társadalmi normarendszert, s amennyiben áthágja az internalizált tilalmakat, úgy saját „lelki háztartásának konfliktus[át]” idézi elő (Elias 1987: 755). Az egyén pszichés gátlásainak (bűntudat, szégyenérzet) kialakulásával elmélyültek a test belső világát a külső világtól elválasztó határok, ezzel párhuzamosan egyre jobban elkülönült az intim- és magánszféra, s megnőtt a testeket elválasztó tér. A test felszíne újfajta demarkációs felületté vált, amely a testi megnyilvánulások és rítusok, a testi kapcsolatok, illetve a test igényeinek a kielégítése során minden korábbinál jobban elhatárolta az egyént a többi embertől, az egyes testet a többi testtől. Kialakult a modern *homo clausus*: a társas viselkedési normák és elvárások segítségével szabályozott, önfegyelmvel rendelkező, racionális ember, ez a „magáért való kis világ, mely végső soron a rajta kívüli nagy világtól teljesen függetlenül létezik” (Elias 1987: 66).

A TEST FEGYELMEZÉSÉNEK ÉS ELLENŐRZÉSÉNEK TÖRTÉNETÉBŐL; A TEST FELSZÍNÉNEK MEGBONTÁSA: KÍNZÁS ÉS BONCOLÁS

A testet, amely a népi kultúrában mágikus erővel rendelkezik és termékeny, s amely egyben az önellátó kis falusi közösségek életképességét és erejét is szimbolizálta, a tizenhatodik-tizennyolcadik század során az egyház és az állam fokozatosan megfosztotta hatalmától, s a bürokrácia és az adminisztráció segítségével kiterjesztette fölé a felügyeletét.⁸ A boszorkányüldözések, az ellenreformáció vallatásai, az egyházi bíróságok mind-mind a felügyelet növelésének az eszközei voltak. Michel Foucault több munkájában is foglalkozott azon hatalmi technikák kialakulásával, amelyek segítségével megfegyelmezhetők, engedelmessé és hasznossá tehetőek az emberek, és végeredményben az egész társadalom fölé kiterjeszhető a felügyelet. E hatalmi technikák a tizenhatodik-tizenhetedik századtól kezdve fokozatosan kialakuló fegyelmző, el- és kirekesztő, illetve nevelő intézményeken belül jelentkeztek (az elsöre az elmeógyógyintézetek, a kórházak és dologházak, a másodikként a kollégiumok és kaszárnnyák szolgáltattak példát).

A középkortól kezdve a büntetés leglátványosabb formái: a kíntás és a csonkítás során a hatalom durván – és sokszor véglegesen – megbélyegezte az alattvalók testét. Az uralkodó

---

8 Barbara Duden a következőképpen foglalja össze ezt a folyamatot: mielőtt a test a leíró megfigyelés tárgyává válhatott volna, először meg kellett „szabadítani a szimbolikus jelentéseitől” (Duden 1991: 10). Robert Muchembled értelmezésében a „modern test” kialakulása a hagyományos népi kultúrában megjelenő, termékeny paraszti test megtörésével, erejének tagadásával volt csak elképzelhető (Muchembled 1985).

a megtört, megcsönkített vagy elpusztított testeken keresztül tette a törvényét láthatóvá és mindenki számára érvényessé, ezáltal erősítve meg hatalmát a társadalomban. Foucault úgy fogalmaz, hogy a kivégzések és a kínzás a „pillanatnyilag megsérült uralkodói hatalmat” állították helyre. Az elítélt a király „szimmetrikus és megfordított” alakja volt, akinek testén a kínzás vagy a kivégzés során az igazságszolgáltatás, illetve a király hatalma mindenki számára látható módon győzedelmeskedett (Foucault 1990: 42). Szembeötlő a teatralitás, amellyel a test büntetése folyt, és az az elrettentő szándék, amelyet az egész folyamat kifejezett.⁹ Foucault szerint a tizenharmadik század végén, a tizenkilencedik század elején „kialvóban van a büntetés komor ünnepének lángja”.¹⁰ Fokozatosan a börtön vált a büntetés színhelyévé. Megszületett „a törvény és a bűn új elmélete, a büntetés jogának új morális vagy politikai igazolása”. A börtön modern intézményének megjelenésével és elterjedésével párhuzamosan kialakult az eljárások egyezményes rendje, érthető törvénykönyvek születtek, és a büntetés elsőrendű célja a bűnös megjavítása lett. Egyre fontosabbá váltak a büntetett elkövetésének körülményei, illetve az elkövető pszichés alkata. E tényezők figyelembevételével a bűnös büntetését az „egyenre szabják”. A hóhért a „szakemberek egész hada” váltotta fel: „felügyelők, orvosok, lelkészek, pszichiáterek, pszichológusok és nevelők” vették körül a bűnözőt. Az új tudományos diskurzusok is bekapcsolódtak az igazságszolgáltatás és a büntetés folyamatába. Immár a büntetés bizonyossága, nem pedig a kínzások és kivégzések borzalmas látványa volt visszatartó hatással. A test eszközzé vált, a büntetés új célpontja pedig a lélek lett: a test korlátozása az egyén elzárásával és kényszermunkára kötelezésével, az élelem adagolásával, a szexuális vágyak kielégítésének megakadályozásával és az emberre erőltetett magánnyal az a büntetés, amely a testet és a lelket egyszerre töri meg – a lélek válik „a test börtönévé” (Foucault 1990: 9–45; lásd még Goffman 1961).¹¹

Az emberi test megismerésének vágya, illetve a testet pusztító betegségek legyőzésének célja az orvoslás történetében – a kínzáshoz és csonkításhoz hasonlóan – a test megbontását, épségének megsértését eredményezték. A középkor végén megjelenő, a reneszánsz idején elterjedő boncolás gyakorlatának korábban ritka előfordulását egyes kutatók elsősorban a vallásos tilalommal magyarázzák, miszerint Isten teremtményének a belsejét az ember nem tárhatta föl, a belső titkokat az emberi tudásvágy nem kutathatta, nem fűrkészthette ki (Pouchelle 1990; Richardson 1987).¹² Katharine Park szerint azonban a test fölhasítá-

---

9 Egy 1584-es kivégzés leírásából kiderül, hogy a kivégzés négy napon át, napi pár órán keresztül folyt a nyilvánosság előtt egy színpadon (akárcsak a korszakra annyira jellemző nyilvános boncolások, ahol szintén az elítélt testének felnyitása volt a látványosság). Camporesi értelmezésében az igazságszolgáltatást ünnepelték az emberi test szétदारabolásában, a bőr megégetésében, majd a test mélyére hatolásban és a belek kitépésében. A test fölötti hatalom kinyilvánítása volt a cél, és nem kizárólag fájdalom vagy szenvedés okozása (Camporesi 1984: 16–18, lásd: Duden 1991: 9; Edgerton 1985). A nyilvános akasztásokról lásd még: Foucault 1990, különösen a 2. fejezet; Camporesi 1984; Dülmen 1990.

10 Dorinda Outram szerint 1792-re csökkentették a fővesztéssel büntetett bűnök számát. Ettől kezdve a bárd helyett a *guillotin*, azaz a nyaktilló lett a fővesztés egyetlen módja, amely eltávolította a hóhért az áldozattól. Outram szerint a kivégzés fokozatosan megszűnt látványosság lenni: korábbi korszakok elnyújtott kivégzéseivel és kínzaival ellentétben a guillottinnal pillanatok alatt elvégezték a büntetést, a hosszú és látványos haláltusa a múlté lett. Ezzel párhuzamosan a közönség is megváltozott: a korabeli beszámolókból egy „apatiikus”, érdektelen közönség képe bontakozik ki, amelynek alapvetően más lett a kapcsolata az áldozattal. A régi rezsím kivégzései és kínzásai során a tömeg gyakorta kinyilvánította szimpátiáját, és nem egyszer megkísérelte kiszabadítani az elítéltet. A forradalom után azonban Outram már nem talál erre utaló írásos nyomokat (Outram 1989: 106–124).

11 A test és a lélek kapcsolatát vizsgáló, noha elsősorban nem a büntetés témájához kapcsolódó friss szakirodalmából a következő munkákra hívom fel a figyelmet: Bynum 1990; Johnson 1987; Bordo 1987; Butler 1990 és 1993; Nancy, Spivak és Shapiro vitája Nancy *Corpus* című írásáról, lásd MacCannell és Zakarin 1994.

12 Pouchelle értelmezésében a test felszínének ilyen mértékű „megsértése” az ember és a világ (kozmosz) közt ekkor még fennálló, szimbiotikus kapcsolatnak a megbontását eredményezte (Pouchelle 1990: 204), amely a test és a kozmosz harmonikus viszonyának a válságához vezetett. Ezzel szemben fontos hangsúlyozni, hogy a

sát nem gátolta erkölcsi tilalom: már a tizenkettedik század elejétől a temetési szertartások részét képezte az észak- és közép-itáliai városokban; a tizennegyedik század során pedig beépült az itáliai orvosi gyakorlatba (Park 1994: 4).¹³ A boncolás gyakorlatának jelentése mindazonáltal elválaszthatatlan a tudásvágytól. A tizenharmadik század közepétől gyilkosság esetén a helyi orvosok segítettek a halál okának tisztázásában. Az első anatómiai boncolások magánházaknál, kis létszámú közönség előtt folytak, a visszaélések (sírnyalás, élveboncolás) miatt azonban hamarosan engedélyezték az egyetem által támogatott, szabályozott, rendszeres boncolást – ám ritkán, és csakis az elítélt bűnös testén. Az igazi – és számunkra legizgalmasabb változás – a tizenhatodik századtól kezdődött, amikor kialakultak és állandósultak a boncszínházak, ahol immár nagy tömegek jelenlétében, nyilvánosan folyt a boncolás. Ezzel párhuzamosan rendezték a nyilvános akasztásokat és kínzásokat, amelyek a hatalom fegyelmező és büntető technikáinak voltak a megnyilvánulásai. A test felszínének megbontása, belső rejtelmeinek kifürkészése és integritásának nyilvános feláldozása fontos előzménye volt a modern ember testéről kialakított képnek: egyrészt kifejezte a test sérülékenységét és a hatalomnak való kiszolgáltatottságát, másrészt pedig lehetővé tette az orvostudomány fejlődését.

Az egyén és teste felügyelet alá vonásának egyik korai módját szemlélteti az itt megjelenő válogatás első írása, amely megkísérli rekonstruálni, hogy milyen helyet foglaltak el a hermafroditák a természet és a társadalom rendjében a tizenhatodik-tizenhetedik században. Lorraine Daston és Katharine Park fölfigyeltek arra, hogy a középkori hermafroditáiról írók szükségzavóságához és rövidegéhez képest a kora újkorban szenvedélyes érdeklődés bontakozott ki e bizonytalan nemű lények iránt. A hermafroditákról kialakított korábbi (arisztotelészi), „szexuálisan semleges” elképzelés elhalványult, és a tizenhatodik század közepétől megszaporodó jogi és orvosi értekezésekben a hermafroditákat újfajta aggodalmak, illetve „morális és szexuális rossz hírnév” kezdték körülengeni: „olyan szexuális, teológiai és morális szempontból egyaránt hevesen vitatott problémákkal [kezdték kapcsolatba hozni őket], mint a szodómia, a transzvesztizmus és a nemi átalakulás”.¹⁴ Hazug-

---

(12. **folyt.**) test felszínének sértetlensége nem volt összeegyeztethető a teológiai tanításokkal, a középkori valóságos testi gyakorlatokkal, illetve azok következményeivel. A középkori kereszténység a „sebek nyelvén” beszélt, s a test olyan „nyitott könyv” volt, amelyet éppen a sebekben keresztül volt képes a hívő elolvasni. A megszégyesített emberi testen a seb megfelfejthető jelként állt: a stigma Jézus keresztfájdalmát jelezte, a körülmételek pedig az Isten és Ábrahám népe közötti szövetség látható jele, a „bűnbánat és a megtisztulás metaforájának” fizikai megjelenítése volt (Greenblatt 1996: 45). A testi fájdalom kultúrtörténeti megközelítéséhez lásd Scarry 1987 és Morris 1993; a reneszánsz boncoláshoz Siraisi 1990, Camporesi 1988, 1994: 92–147 és Wilson 1987. A reneszánsz orvosi szakma, karrier és gyakorlat hátteréhez lásd Park 1985.

13 Park szerint a boncolás nem csupán megtört, hanem az elhunyt személyek vagy családjuk által egyenesen kért gyakorlattá vált. A test épségének boncolás útján való megbontása azonban fontos kérdésként merülhetett föl a föltámadás körülményeivel foglalkozó középkori teológiai vitákban. Megakadályozza-e vajon a boncolás azt, hogy a lélek érintetlen és teljes földi porhüvelyében jelenjék meg a feltámadáskor? A hasonló kérdésekre adott válaszokat kísérhette félelem, ami miatt általában elítélhették a boncolás gyakorlatát. Talán éppen ezért a késő középkori megjelenésétől kezdődően a boncoláshoz „büntető” jelleg is társult, erre utal az a tény, hogy a jog csak az elítélt és kivégzett bűnösök testének fölbontását engedélyezte: a bűnös utolsó büntetése volt az, hogy holtteste nem maradt érintetlen (Pouchelle 1990; Richardson 1987). A gyakorlatban azonban nem csak a bűnösök, hanem távoli vidékről érkezett szegény idegenek és betegek is a bonckés alá kerültek. A földrajzi hovatarozás és a társadalmi helyzet tehát legalább annyira fontos volt, mint bűnösség ténye (Park 1994). A föltámadás késő antik és középkori kérdéskörének kimerítő vizsgálatát lásd Bynum 1995; Geréby 1996.

14 A kora újkor szexualitás csak a tágabb társadalmi struktúra összefüggéseiben értelmezhető. A házasság és a szexualitás – pontosabban a normatív heteroszexualitás – a családon belül egy közös cél: a törvényes, vér szerinti utód nemzése érdekében fonódott össze, amely a név és a vagyon áthagyományozását, illetve – az alsóbb rétegek esetében – a termelési egységként funkcionáló család utánpótlását biztosította. A család, a házasság és a szexualitás történetéhez lásd Stone 1979; Ariès 1987; Trumbach 1978 és Burguière *et. al* 1996. Minden olyan szexuális tevékenység, amely nem illet a házasságon belüli heteroszexualitás mintájába, potenciálisan veszélybe

nak tartották a hermafroditákat, hiszen testük és viselkedésük félrevezető volt, továbbá gyilkossággal és rettenetes bűnök megannyi fajtájával társították őket (Daston és Park a jelen válogatásban: 71). A hermafroditizmus a bizonytalan nemiség szimbóluma lett, és ettől kezdve sokkal aggasztóbb jelenségként értelmezhető a társadalomban, mint korábban. A korszakot meghatározó természetes–természetellenes vagy természetes–mesterséges ellentétpárok rendszerében a hermafrodita a normatív „természetessel” szemben kétségtelenül a negatív oldalra csúszott át.

A kora újkori Franciaországban a jogi identitásnak elválaszthatatlan részét képezte a nem, így elsődleges fontosságú volt a nem meghatározása. A bizonytalan nemű lények esetében a korábbi gyakorlat az egyénre bízta a döntést: a hermafroditák maguk dönthették el, mit diktál számukra a természet. A tizenhatodik századtól azonban a bíróság megfosztotta őket ettől a joguktól, és a hermafroditák uralkodó nemének meghatározásánál egyre inkább külső tanúságtételre, illetve az orvosi hatóságok által föllállított bizottságok szakvéleményére hagyatkozott (Daston és Park 67).

Daston és Park írásának több fontos módszertani tanulsága is van. Fölhívják a figyelmet arra, hogy a modern kategóriák és konceptuális ellentétpárok nem föltétlen használhatók elmúlt korszakok vizsgálatánál, és a legkézenfekvőbbnek tűnő kategóriákat (mint a természet vagy civilizáció) is historizálni kell.¹⁵ Hasonlóan fölül kell vizsgálni saját elképzeléseinket arról, mit tartunk a nemiség „természetes” jegyeinek, és mit a társadalom által definiált jellegzetességeinek.¹⁶ Daston és Park írásának talán éppen az a legnagyobb érdeme, hogy a hermafroditák tizenhatodik-tizenhetedik századi megítélésait teljes mértékben a korabeli világképbe és kategóriarendszerbe helyezi, s a felhasznált terminusok újraértelmezésével megszabadítja azokat jellegzetesen huszadik századi jelentésüktől.¹⁷

Az orvosi szakvélemény súlyának megnövekedése (mint azt a hermafroditák nemének kora újkori meghatározásánál láttuk), valamint a boncolás gyakorlatában később, a tizennyolcadik század végén jelentkező változások (a boncolás a tömegek által látogatott boncszínházakból a szakmai körökbe húzódott, ezzel megszűnt a nyilvános jellege, és a tudás-szerzésnek az orvosi szakma által kisajátított formájává vált) az orvosi szakma professzió-

---

(14. **folyt.**) sodorta a társadalmat. A köztés vagy bizonytalan nemű lények tevékenységeinek kriminalizálása azt az erősödő szigort és türelmetlenséget jelzi, amely a normáktól eltérő viselkedést övezte. A Daston és Park tanulmányában előforduló „szodómia” szót a kora újkorban az azonos neműekkel háló emberre használták. A hermafroditizmus történeti és antropológiai megközelítéséhez lásd Herdt 1996; a bizonytalan nemiség változó megítélésének történetéhez lásd Epstein és Straub 1991 (benne különösen Jones és Stallybrass írását); Dollimore 1990; Ferguson, Quilligan és Vickers 1986, különösen Carla Freccero *The Other and the Same: The Image of the Hermaphrodite in Rabelais* című írását, valamint Goldberg 1994. A transzvesztizmushoz lásd Garber és Shapiro (in Epstein és Straub 1991: 223–279) és Garber 1992.

- 15 A hermafrodita kora újkori megítélésében a természet és a kultúra, a biológiai szexus és a társadalmi nem vagy az „orvosi” és „jogi” kategóriák szembeállítását nem vezet eredményre, annál több sikerrel kecsegtet másfajta ellentétpárok megfigyelése: a természetes és a mesterséges, a természetes és a természetfölötti, a természetes és természetellenes, illetve a természetes és természetén kívüli kapcsolata. Számunkra nem feltétlenül ezek a kategóriák a legkézenfekvőbb ellentétpárok a hermafroditizmus megértéséhez, ám a 16–17. században ezek mentén magyarázták a hermafroditákat, ezek a kategóriák hordoztak olyan specifikus és központi jelentéseket, melyek segítségével értelmet adtak e jelenségnek.
- 16 A hermafrodita „természetes” nemének meghatározásánál a kora újkori orvosok olyan szempontokat is figyelembe vettek, mint például az arc, azt, hogy „a haj vastag vagy vékony szálú, a beszéd »férfitas vagy finom«, a testtartás »erőtéljes vagy nőies«, a személyiség »merész vagy félénk«” (Daston és Park 69). Számunkra ezek a jellemzők a nemiség társadalmi meghatározásába illenek, ugyanakkor a kora újkori orvos szemében legalább annyira „természetes” jelei voltak az ember biológiai nemének, mint az anatómiai felépítése.
- 17 A természetesnek a természetén túlival és a csodással való kapcsolatáról a kora újkori kontextusban lásd Daston 1991. A „természet” és a nemiség kapcsolatának és jelentéseinek történeti vizsgálatához lásd még Merchant 1980; Jordanova 1986. A szörnyszülöttek és csodalények kora újkori megítéléséhez lásd a szerzőpáros másik írását, Daston és Park 1981.

nalizálódásának, központosulásának és presztízsnövekedésének a folyamatát jelzik. A tizenharmadik századtól kezdve az orvosi tudás és gyakorlat fokozatosan az újfajta orvosi intézményrendszeren belül kapcsolódott össze; az orvosi tudás és a képzés módja egységesült. A nagyszámú beteg összegyűjtése egy helyen – a klinikán – egyrészt lehetővé tette az azonos tüneteket mutató betegek együttes megfigyelését és kezelését, másrészt biztos utánpótlást jelentett a boncoláshoz. Ez a test mélyére hatoló orvosi tekintet tárta föl, tette megvizsgálhatóvá és elemezhetővé az emberi test legmélyebb titkait, ez segítette elő a „modern beteg” megszületését. Az új kórházi környezet lehetőséget teremtett arra, hogy a betegek testét újfajta felügyelet alá vonják: a klinikai környezetben is megjelentek a Foucault által hangsúlyozott engedelmes emberek, az ellenőrzés alá vont testek (Foucault 1963). Foucault elméletében a modern intézményrendszer mellett a vele szorosan összefüggő tudományos diskurzusok kapnak még fontos szerepet, amelyek a tizenkilencedik századra kialakuló újfajta nyilvános térben a tudást formálták. Az ember a tudományos megfigyelés és értelmezés tárgyává vált, a hatalom és a tudás terméke lett. Az ember saját testéről alkotott elképzeléseit és öntapasztalását a fegyelmzési módok és a diskurzusok együttesen alakítják. Az orvosi szakma a tizenkilencedik századtól a tudás birtoklásával egyre nagyobb hatalmat és presztízst mondhat magáénak.¹⁸

A NEMISÉG ORVOSI MODELLJEI ÉS A MODERN KORI SZEXUALITÁS

A válogatás egyik szerzője, Thomas Laqueur *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Laqueur 1990a) című könyvében fontos tételt mond ki és bizonyít be a test tudományos megközelítéseinek természetéről. Könyvében két és fél évezred orvosi munkáinak elemzésén keresztül bizonyítja, hogy nem csupán a társadalmi nemiség (*gender*) társadalmilag és kulturálisan meghatározott, hanem maga a biológiai nem is (*sex*), tehát mindazon tudás, elképzelés vagy hit, amely a nemi különbözőség biológiai alapjait szolgáltatja. Laqueur „történeti bizonyítékokkal” kívánja bemutatni, hogy „szinte minden, amit valaki a biológiai nemiségről (*sex*) el szándékozik mondani, bárhogyan értelmezzük is a biológiai nemiséget, tartalmaz valamilyen kijelentést a társadalmi nemiségről” (Laqueur 1990a: 11). A biológiai nemiség is megszűnik állandónak lenni, hiszen a biológiai és társadalmi nemiség kölcsönösen hatnak egymásra. A férfi és a nő biológiai felépítéséből levezetett biológiai és társadalmi szerepek – Laqueur logikáját követve – valójában a hatalmi ideológia termékei.¹⁹ Laqueur érdeklődését az keltette föl, hogy a tizenharmadik század végére jószerivel eltűnt az orvosi szakirodalomból a női orgazmus, amely korábban a megfogadás elengedhetetlen előfeltételének számított. Ennek okát Laqueur a nemi különbözőség orvosi modelljeinek a tizenharmadik század második felében megfigyelhető változásában látja. Legfőbb tézise szerint a tizenharmadik század közepéig uralkodott az ún. „egynemű” modell, amely egy vertikális skálán helyezte el a nőt és a férfit, ahol a nő egy alacsonyabb rendű férfi („lesser man”) volt. Eszerint nem két, hanem csupán egyetlen biológiai nem létezett, többé-kevésbé tökéletes formában (többé a férfi, kevésbé pedig a nő esetében). Ezzel szemben a tizenharmadik század közepétől az új, „kétnemű modell” egy horizontális tengely két szélére utalta a nőt és a férfit mint két, alapvetően különböző biológiai nemű lényt. A nő és a férfi ettől kezdve kibékíthetetlen „ellentétbe” került, legalábbis biológiai ér-

---

18 Az orvostudomány történetén belül az orvos–beteg kapcsolatról, a betegségek megítélésének történetéről, az egészség folyamatairól lásd Porter 1985; Porter és Roy 1987; Sonntag 1985; Rosenberg és Golden 1992; Nutton *et al.* 1995; Armstrong 1983; Stafford 1991; Maclean 1980; Cohen 1989.

19 Ennek ellentmond Shorter 1982.

telemben.²⁰ Laqueur szerint amíg a nő és a férfi hasonlóságára alapozó „egynemű” modellnél nem meglepő, ha az orgazmus nem csak a férfinél, hanem a nőnél is elengedhetetlen része a reprodukciónak, a különbözőséget hangsúlyozó „kétnemű” modellnél ez már nem szükséges. A tizenkilencedik századi ideális középosztálybeli nő a szenvedélytelenség szimbólumává vált, aki mindössze férje kedvéért, kötelességtudásból érintkezett szexuálisan, szigorúan a házasság jármában.²¹ A nő elsődleges szerepe a reprodukció lett, ehhez azonban már nem tartották szükségesnek az orgazmust, amely a korábbi, biológiai kérdésből a „morálfiziológia” fő problémájává vált (Laqueur 1990a: VIII).²²

Az női orgazmus szerepének újraértelmezését egy évszázaddal később követi egy másik fölfedezés is. Az 1905-ben megjelent *Három tanulmány a szexualitás köréből* című írásában Freud (Freud 1915[1905]) – Laqueur szerint – a klitorális orgazmus mellé „feltalálja” a vaginális orgazmust is, és a kettő közül ez utóbbit teszi meg az egészséges felnőtt női szexualitás normájának. Eszerint a lány úgy válik nővé, hogy a pubertás korban a klitorális szexualitás elfojtásával a szexuális örömök átköltöznek a vaginába. Laqueur szerint Freud előtt soha senki nem állította, hogy a klitoriszon kívül más szerv is tartogathat orgazmust a nő számára, tehát minden bizonnyal tisztában volt azzal, hogy semmilyen anatómiai vagy fiziológiai bizonyítékkal nem tudja megtagadni téziséit. Amit tehát biológiai tényként tárt előnk Freud, merő kohlomány, amely egyszerűen nem vesz tudomást a fiziológiai tényekről, hanem megpróbálja előírni a „normális” heteroszexualitás modelljét (Laqueur 1990b: 91).²³ Laqueur értelmezésében a klitorálisról a vaginális gyönyörré való átállás annak a jele, hogy a nő elfogadja a társadalomban betöltött szerepét. Amennyiben a hisztéria a neurológiával nem magyarázható testi jelenségekre utal (azaz a lélek uralmára a test fölött), úgy a nő esetében ez az átállás hisztérikus, „amely a test organikus felépítésével” ellentmondásban van. „A hiányzó végtaghoz hasonlóan olyan érzéseket jelez, amelyek nem léteznek. Szexuálisan érett nővé válni egyet jelent [...] egy életre »normális hisztérikusság« válni” (Laqueur 1990b: 121–122).²⁴

---

20 A korábbi modellnek megfelelően, a 18. századot megelőzően a nő és a férfi nemi szerveit egyformának tekintették, csak éppen anatómiai elrendezésük különbözött: a női nemi szerveket a férfi szervek befelé fordított megfelelőjének találták (a vagina mint a pénisz, a méh mint a herezacskók megfelelője). A 18. században azonban fokozatosan elvetik ezt az elméletet, csakúgy, mint azt a fölfogást, miszerint az olyan fiziológiai folyamatok, mint pl. a menstruáció és a szoptatás, a két nemet meghatározó közös „folyadék gazdaság” része (Laqueur 1990a: VIII).

21 A 19. századi szexualitás elfojtásának elmélete legújszerűbben a normatív társadalmi diskurzusokban jelent meg; a korabeli személyes dokumentumokból (levelezésekből és naplókából) azonban kiderül, hogy a nők személyes szexuális tapasztalatai korántsem voltak teljes összhangban ezzel. Lásd Degler 1981, különösen 249–279; Gay 1985.

22 A nemiség modelljeinek Laqueur által vázolt változását (az egynemű modellről a kétnemű modellre) sokan komoly kritikával illették. Daston és Park éppen a hermafroditák nemének meghatározása kapcsán nem értenek egyet Laqueur tézisével. Legfőbb kifogásuk az, hogy Laqueur torzítóan homogénnek állítja be a 18. század előtti forrásait, és nem vesz tudomást az orvosi elméletek sokféleségéről, azok időbeni egymásmellettségéről. Minderről részletesen lásd Daston és Park írását a jelen válogatásban. Laqueur könyvének színvonalas recenzióját lásd Park és Nye 1991.

23 Laqueur szerint a klitoris „megkonstruálásában semmi természetes sincsen”, „a klitoris története a nemi különbözőség történetének része”, szorosabban pedig a testi örömök szocializációjának történetével függ össze. „A vaginális orgazmus kulturális mítoszát” pedig a „tudomány nyelvén mesélik el” (Laqueur 1990b: 92, 120). A témához lásd még Traub 1995.

24 A 19. század végi és 20. századi szexológiai kutatás és a pszichiátria erőteljesen „rányomta bélyegét” a testiség, és különösen a szexualitás történetére. Ez olyannyira meghatározta a modern ember testi tapasztalatait és a test modern megítélését, hogy a szexualitás és a homoszexualitás kutatásában néhányan kétségbe vonják, hogy a mai értelemben vett „szexualitás” terminus egyáltalán használható-e a 19. századot megelőző korok esetében (Davidson 1987b; Halperin 1990). Davidson véleménye szerint Freud akkora fogalmi terhet rakott a kifejezésre, amellyel az már nem használható analitikus kategóriaként korábbi viszonyok és jelenségek értelmezésére. Más megfogalmazásban: a 19. századot megelőzően nem találunk olyan jelenséget, amelyre a mai értelemben vett szexualitás címkéjét ráragaszthatnánk. A 19. században új fogalmi rendszer születik meg, amely a szexuális

A válogatásban közölt Laqueur-írás a tizenkilencedik századi társadalom testét veszélyeztető maszturbációról és prostitúcióról, a szexuális gyakorlat e két társadalmilag elutasított formájáról értekezik. E rövid esszé egyik érdeme, hogy a maszturbáció és a prostitúció társadalmi megítélésénél nem elégszik meg a test élvezeteinek és azok elfojtásának a vizsgálatával. A jelentések rétegeiben mélyebbre ásva Laqueur a felszínre hozza a társadalmilag építő, termékeny házasság keretei között a reprodukció érdekében folytatott heteroszexuális érintkezés és a társadalomellenes, meddő prostitúció, illetve szintén terméketlen és a társas kapcsolatot elvető, magányos maszturbáció közötti ellentéteket. A túl sok férfival kialakított viszony, illetve az önmagába visszavezetett vágy az emberi kapcsolatok és a család ellen irányul, csakúgy, mint a háztartás gazdasági egységét fenyegető társadalomellenes piac. Laqueur értelmezésében a társadalomellenes szex megítélése szorosan összekapcsolódik a pénz törvénytelen és terméketlen cseréjének a szimbolikájával (a prostitúció az uzsorakamathoz hasonlóan nem hoz létre valós terméket), illetve a családra és a háztartásgazdaságra veszélyes társadalomellenes piactól való félelmekkel. „A reproductív biológia metaforái mögött a pénzzel és a piacgazdasággal kapcsolatos komoly kulturális aggodalom rejtőzik” (lásd Laqueur itt közölt írása: 93). A „szexuális test” magán hordozta a kapitalista piacgazdaságtól való félelmek jegyeit, miközben maga is a társadalmi problémák forrásaként jelent meg.

A tizennyolcadik század második felében a nemi szerepek újraértelmezése (a nők és a férfiak biológiai funkcióikból levezetett társadalmi feladatai) a két nemet a társadalom két külön szférájába utalta: az otthonba, illetve a nyilvánosság területére. A tizenkilencedik századi szenvedélytelen nő (pontosabban: a diskurzusok szintjén leginkább szenvedélytelenként megjelenített nő) teste a szaporodás és az anyaság szerepét hirdette. A jelen válogatásban Londa Schiebinger-től megjelenő írás éppen ezt illusztrálja Linné *mammalia* vagy *emlősök* szövevényezésének vizsgálata kapcsán. Schiebinger arra hívja föl a figyelmet, hogy a társadalmi értékek alapvetően meghatározták a tudományos gondolkodást, és befolyásolhatták akár az állattani osztályozás folyamatát is. Az embert az állatvilág részeként megjelenítő osztály elnevezése során Linné akkor döntött a nőiséget és az anyaságot szimbolizáló *emlősök* kifejezés mellett, amikor a nő társadalmi szerepe kizárólag az anyaság és a gyermeknevelés nemes feladatában fogalmazódott meg, és ennek népszerűsítése érdekében még politikai kampány is célozta a dajkaság intézményének eltörlését és a szoptatás természetessé tételét. Schiebinger elegánsan mutatja be, hogy a tizennyolcadik század végét meghatározó hatalmi törekvések és társadalmi viszonyok miként készíthették elő ezt a választást (lásd még Perry 1992; Fildes 1986, 1988). A linnéi terminológián belül egy női sajátosság,

---

(24. folyt.) identitást eltávolítja az anatómiától: fokozatosan megjelenik a „perverzió” mint betegség. A terminus megszületése után megjelenik az új embertípus is: a perverz, akinek Krafft-Ebing *Psychopathia Sexualis* című munkájában négy megjelenési formája van: a homoszexuális, a sadista, a mazochista és a fetisizista (Davidson 1987b: 41–46). A szexualitás ettől kezdve az ember egész karakterét meghatározza, elválaszthatatlan lesz a személyiségétől: az ösztönök és hajlamok, az ízlesek, erotikus preferenciák és kielégülési formák, illetve a pszichikai sajátosságok nagyon összetett kérdésévé válik (lásd még Davidson 1987a). A lelki problémák testi megnyilvánulásainak történetéhez lásd McDonald 1988 és Showalter 1985. A szexualitás témakörében a következő munkákra hívom fel a figyelmet: Foucault 1996; az ókori és középkori szexualitás kapcsán: Zeitlin *et al.* 1990; Winkler 1990; Brown 1988; Jacquart és Thomasset 1988; Steinberg 1983; kora újkor: Stone 1979; Goldberg 1994; újkor: Weeks 1981; Gay 1985; Degler 1981; Fout 1992; Engelstein 1992; Hull 1996; D’Emilio és Freedman 1988; Oláh 1986. A homoszexualitásról írott szakirodalom egy része osztja a Davidson által megfogalmazott kétségeket. Halperin szerint az emberi identitás és tapasztalatok mindig az adott történelmi korszak termékei, és nem létezik a történelem fölött álló homoszexuális identitás és tapasztalat. Szerinte nem a „változatlan homoszexuálisok változó megítéléseinek a történetét” kell megírni, hanem a szexuális kategóriák változásainak történetét (Halperin in Duberman *et al.* 1989: 5; lásd még Halperin 1990, különösen az 1., 2. és 5. fejezet). Lásd még Veyne in Ariès és Bejin 1985; Winkler 1990.

pontosabban a kor társadalmi előírásainak megfelelően az anyaságot hirdető testrész „kapsolja össze az embert az oktalan barmokkal, míg egy hagyományosan férfi tulajdonság (az értelem) jelzi különállásunkat” (lásd a válogatásban: 83).²⁵

A Schiebinger által is vizsgált terület, a tizennyolcadik-tizenkilencedik századi természettudományos osztályozás a megismerés útján, a ráció erejével próbált rendet kényszeríteni a természetre, ideértve az oly sokszor a természettel azonosított nőt is. Az európai közép- és felső osztálybeli tudós férfi – aki ez idő tájt szinte kizárólagos privilégiumokkal rendelkezett a tudományos világban – enmaga megfigyelése, értelmezése és osztályozása eredményeként önmagát helyezte e hierarchikus rend csúcsára: az evolúciós törzsfajlás során a legmagasabb fejlettségi fokot elérő, ugyanakkor a természettől leginkább eltávolodott, racionális, fehér férfi került legfölülre, maga mögött hagyva a természethez oly közel álló nőket, gyerekeket, alsóbb osztálybelieket és a távoli vidékek „primitív” bennszülöttjeit. A nemiség viszonylag egyszerű elrendezését tovább bonyolították a faji származásból és a társadalomban elfoglalt helyzetből fakadó, képzelt jellegzetességek: az afrikai férfit például „gyermekinek, érzékinek és primitívnek tartották”, éppen a gyarmatosító európai férfi ellentétének. Az afrikai nő pedig – szemben az európai nő szenvedélytelenségét és erényességét előíró diskurzusokkal – „a szexuális szabadoságot testesítette meg” a tizennyolcadik-tizenkilencedik századi gondolkodásban (Schiebinger 1993: 160). Az Európába hurcolt afrikai nők testét, különösen mellét és nemi szerveit vizsgáló, felboncoló, kiállító és mutogató európai férfi tudósok tevékenysége a másság fölismerésének, megerősítésének és végső soron alávetésének folyamatát illusztrálja.²⁶ Schiebinger példái azt bizonyítják, hogy a természettudományok, a biológia és az orvostudomány fejlődése és „felfedezései” korántsem választhatók el az őket övező hatalmi és társadalmi környezettől, amely a történelem során szinte mindig sikeresen véste a testbe pillanatnyi értékrendjét.

AZ EMBERI TEST ÉS A TÁRSADALOM TESTÉNEK METAFORÁI

Az a gondolkodásmód, amely a társadalmi formációról, a társadalom egészéről alkotott elképzelésekhez az emberi testet hívta segítségül, több mint ezeréves hagyományra tekint vissza. Már az ókortól kezdve, a középkoron és a reneszánszon át a kozmosz részét képező emberi test szolgáltatta az analógiát a világ értelmezéséhez, az abban való tájékozódáshoz (mikrokozmosz–makrokozmosz). A megfélemlítés azonban kétirányú volt: az emberi test

---

25 Schiebinger a nő és a férfi társadalmi megítélésének ugyanezt az értékrendjét mutatja be a csontvázak ábrázolásán keresztül egy másik írásában is (Schiebinger in Laqueur és Gallagher 1987: 42–83). A szerző szerint egy 1759-es, női csontvázat bemutató ábrázolás az első olyan rajz, amely egy anatómiai atlaszban fennen hirdeti, hogy nem a férfi, hanem a női test szerkezetét mutatja be; azt megelőzően nem létezett ilyen megkülönböztetés. Schiebinger ezzel Laqueur tételét támasztja alá, hiszen a 18. századot megelőzően uralkodó „egynemű” modellel, tehát a nő és a férfi alapvető felépítésbeli azonosságával igazolja, hogy nem ábrázolták a női testet külön, a férfiéétől eltérőnek. Az első, női csontvázról készült rajz azonban – a *mammalia* szóválasztáshoz hasonlóan – egyértelműen a korszak társadalmi és hatalmi érdekeit jeleníti meg: az arányos férficsontvázal szemben ennek kicsi koponyája és különösen széles csipője van, amely jellemzők megerősítették a nő anyai szerepre való ráteremtését, miközben tagadták intellektuális képességeit. A 19. században számos anatómus jutott arra a következtetésre, hogy a nők a törzs- és az egyedfejlődés során a férfiaknál alacsonyabb szinten rekedtek meg, és ezért „testi és társadalmi fejlettségük szempontjából egyaránt a gyerekekhez és a »primitív« népekhez” sorolták őket. A női test arányai (a végtagok rövidegsége és gyengesége, a csontozat törékenysége, a törzs alakja, a kevésbé élesen kirajzolódó arcvonások, az itt-ott megtalálható zsírpáncskák és a kerekded formák) a nőnek a 19. század közepére már általánosan elfogadott gyermeki jellegzetességeire hívták föl a figyelmet (Schiebinger in Laqueur 1987: 63–65).

26 A hottentotta vénusz 18. századi megfigyelését és értelmezését lásd Fausto-Sterling 1995; Appel 1987 és Gilman 1985. A nők tudományos tevékenységben való részvételéről a modern tudományok születésének idején lásd Schiebinger 1989.

sok esetben önálló kisvilágként jelent meg – *minor mundus* – amely a kozmológiai térképeken a mindenség középpontjában helyezkedett el.²⁷ A középkori társadalom „politikai testének” az ábrázolásához is az emberi test, annak hierarchiája szolgáltatta a példát. A politikai rend első, tizennegyedik századi vizuális ábrázolásán a király mezíten alakja jelenik meg, amely – különösen a fején lévő koronával – jelzi az alattvalók fölötti hatalmát. A politikai rend – az emberi testhez hasonlóan – a hierarchikusan elrendezett és egymással organikus kapcsolatban lévő testrészek összessége volt, amely fölött magasabb rendű testrészek, a király vagy az egyház uralkodtak (Camille 1994: 69–70). A politikai rend és a hatalom tehát az emberi test metaforájának segítségével „testesült meg”. A király két testének középkori szimbolikájában az örökkévaló uralkodói hatalom jelent meg: a király halandó, természetes teste fölbonthatatlan egységet alkotott halhatatlan, szimbolikus politikai testével.²⁸ A francia forradalomban a király testének „földarabolása” az általa szimbolizált hatalom újraosztását jelentette a társadalom testét képező polgárok között.

Az itt közölt írások azt erősítik meg, hogy az újkor embere (és annak teste) hatalmas felelősséget visel magán a társadalom testével szemben. Schiebinger írásából kiderült, hogy a nő elsődleges feladata az egészséges társadalom reprodukciója lett, ami a nő szerepét az anyaságra korlátozta. Laqueur föltárta, hogy az egyén szexualitása (mind a heteroszexualitás, mind pedig az attól való eltérések) közvetlenül érinti a társadalom testének kondícióját. De nem csak a szexualitás bír ekkora hatalommal. Minden egyes ember egyéb testi jellemzői is – egészsége, épsége, edzettsége, „nemessége” vagy „értéktelensége” – áldásos vagy romboló hatást gyakorolhatnak az egész társadalom testére. Ez a gondolat jelenik meg a huszadik században a különböző nemzeti testideálok kialakítása során, illetve a náci ideológiában a beteg, „értéktelen”, „alacsonyrendű” emberek tömeges elpusztításakor. A test potenciális ereje és a társadalommal szemben viselt felelőssége egyben tehát kiszolgáltatottá is tette az embert: a test a hatalom eszközzé és célpontjává vált az 1930-as évektől, a nacionalista mozgalmak és az európai fasizmus előretörésének idején. A fajilag tiszta, egészséges és erős test kialakításának szándéka és ezzel szemben a „másik” degenerált és beteg testének²⁹ megsemmisítése egyazon ideológiának és hatalmi törekvésnek volt az eredménye. A náci korszakban az emberi test hol a pusztító hatalomnak kitett test hasznavehetetlenségét és fölöslegessé válását jelképezte, hol pedig – mint a vezér erőt sugárzó teste vagy a fajilag tiszta nemzeti ifjak teste – nemességet és hatalmat szimbolizált, amelynek segítségével a nemzet teste gyarapodott és erősödött.

A harmincas és negyvenes években tehát az emberi test és a társadalom teste közti párhuzam szolgáltatott indokot a beteg, sérült, gyöngye és „értéktelen” emberi testek likvidálására. Nemcsak zsidók, hanem alkoholisták, prostituáltak, teljesen lecsúszott szegények, beteg gyerekek, homoszexuálisok, cigányok és más csoportok is a társadalom testének egészségét fenyegető betegségeként jelentek meg, melyet az orvosi pusztítás során próbáltak „orvosolni”.³⁰ A német kutatók új generációjához tartozó Pross által szerkesztett könyv beve-

27 A 14. századtól az asztrológia fejlődésének köszönhetően a megfeleltetés inkább csak egy irányba haladt, a magasabb rendűtől az alacsonyabb rendű felé (Camille 1994: 67). Az égitestek uralkodtak az emberi testrészek fölött, innen ered például az emberi testnedvek „dagályait és hullámain” meghatározó hold hatása. Az égitestek változó állását és az emberi testrészek kapcsolatát ábrázoló diagramok pedig nagyon praktikus célokat is szolgálták: irányt mutattak az orvosoknak és felcsereknek, mikor javallott eret vágni (Camille 1994: 67–68). Lásd még Silvestris 1973; Baader és Schultz 1980.

28 Az uralkodó testének szimbolikus jelentéseit lásd: Kantorowicz 1957 és 1996; Le Goff 1990; a francia forradalomban Hunt 1991. A francia forradalom idejére jellemző testábrázolások szimbolikájához lásd még Hunt 1984 és Outram 1989.

29 A „másik” testének kultúrtörténeti vizsgálatához lásd Gilman 1985, 1988 és 1991.

30 A náci pusztítás kutatásában, különösen német területen csak a nyolcvanas évekre szerzett érvényt a tudóstársadalom súlyos felelősségének gondolata. A náci orvostudományról és kísérletekről lásd Aly, Chroust és Pross 1994; Bock 1986; Jarausch 1988; Kater 1987 és 1989; Klee 1983; Lifton 1986; Müller-Hill 1984; Proctor 1988 és 1991; Wuttke-Groneberg 1980; Baader és Schultz 1980.

zetőjében a szerző azt hangsúlyozza, hogy „ami ma a náciizmus ellentmondásos természetének tűnik, valójában magyarázatot ad a sikerére: a modernizáció és a pusztítás közötti kapcsolatra”. A legfőbb német cél, hogy megtisztítsák a nép testét mindentől, ami idegen, beteg és életképtelen, egy „irracionalis ideológia racionalizálása” volt: egy közös egészségügyi utópia (*Gesundheitspflicht*) gyakorlati megvalósulását szolgálta.³¹ A svéd kutató, Jonas Frykman³² itt közölt írása is a modernizáció ellentmondásos folyamatával foglalkozik a harmincas-negyvenes évek Svédországában. Ebben a tanulmányban is az egyén testének manipulálása során kialakítható társadalmi test (a modern svéd nemzet teste) kerül a középpontba. A Frykman-írás ennek az alakításnak – a sterilizáció gyakorlatát kivéve – jóval ártatlanabb módzatait veszi sorra, ahol a modern nemzeti test és identitás állandóan alakuló, változó folyamatok eredményeképpen, egy egész nemzet modernizációjának termékeként és egyben szimbólumaként jelenik meg. Létrejöttét különböző irányú, ám szorosan összekapcsolódó folyamatok segítik. Egyrészt a felülről tudatosan irányított, meghatározott ideológiát követő, egységesítő, a fegyelmezés és a szabályozás eszközeit felhasználó programok. Ilyen például az erős, edzett, egészséges és természetes polgári test kialakításának programja, amely a test különféle (fogorvosi, mentális, szexuális és faji) higiéniai módszerekkel való „megtisztítását” és megerősítését célozza, és amely összekapcsolódik olyan más modernizációs törekvésekkel, mint „a gazdaság különböző aspektusainak ésszerűsítése, a munkaerőpiac, az oktatás és a családi élet racionalizálása” (Frykman a jelen válogatásban: 96). Mindez tulajdonképpen a szocializáció és a fegyelmezés szemszögéből is értelmezhető, hiszen a homogenizáció elengedhetetlenül magával vonja az állampolgár „egyéniiségének” alávetését is. Frykman tanulmányának érdekessége azonban éppen abban rejlik, hogy megvizsgálja ezen intézkedések gyakorlati oldalát is, azt, hogy „vajon ténylegesen létrehoztak-e ezek a folyamatok egységes nemzeteket” (Frykman 97–99). A folyamatok hatására állandósul a mozgás, amely megjelenik mind a gimnasztika, a futás és a kirándulás (az edzett és erős testek) térhódításában, mind pedig a társadalom különböző rétegeinek életre és életmódja közötti áramlásban: a város és a természet, illetve az elit- és populáris kultúra közötti cserében. A Frykman-szöveg legnagyobb érdeme talán éppen ennek a lüktetésnek a szövegbe való átültetése azáltal, hogy a nemzeti test és identitás kialakításának bonyolult folyamatát a maga összetettségében fogja össze.

Emily Martin *The Woman in the Body* című könyvében röviden áttekinti az orvosi munkákban az ókortól megjelenő testképeket (Martin 1992).³³ A bevezetőm elején már bemutatott bahtyini groteszk test az orvosi és természettudományos írásokban, Hippokratésznál, Galenusnál vagy Pliniusnál is megjelent (Bahtyin 1982: 40), és a kozmosz részét képezve a külvilággal állandó „dinamikus interakcióban” állt, ahol „az egészség vagy a betegség az alkati adottságok és a környezeti körülmények halmozódó (kumulálódó) interakcióinak az eredménye volt”. Mindez feltételezte a testrészek egymással való szoros kapcsolatát; és a testet olyan

31 Szerinte az SS-terroret nem érthetjük meg a náci szakszervezet (*Deutsche Arbeitsfront*) társadalombiztosítási és az egészségért és kikapcsolódásért indított programjai nélkül, és az „alsóbb rendűk” tömeges sterilizációját sem a *Volk* „felsőbb rendű” tagjai számára kialakított ún. „új német pszichoterápia” (*Neue deutsche Seelenheilkunde*) nélkül (Aly et al. 1994: 14–17).

32 Frykmanról lásd még: Frykman és Löfgren 1987.

33 Ebben a könyvében Martin 165 nővel készített interjú anyaga alapján állította össze azokat a testmetaforákat, amelyek segítségével nők saját testükről alkotott képét és egyéni testi tapasztalatait tudta rekonstruálni. Ez a testiség társadalmi konstruktivista megközelítéseihez képest éppen az egyedi megragadásával tud újat adni, miközben a megkérdoztetek nagy száma miatt általános következtetések levonására is feljogosítja a szerzőt. A kortárs anorexiás betegek vizsgálatánál Susan Bordo Martinhoz hasonlóan a személyes testi elképzeléseket, a test egyéni megtapasztalását hozza a felszínre anorexiásokkal készített interjúk segítségével (Bordo 1988). A 18. századi nők testükről kialakított képéhez lásd Duden 1991.

rendszerként képzelte el, amelyben az egészséges állapot esetén „az intake és outgo” „egyensúlyban van” (Rosenberg, vö. Martin 1992: 32).³⁴

A tizenkilencedik századra ez a modell már eltűnt, helyébe a modern testnek mint önálló gazdaságnak a metaforája lépett, amely a fiziológiai folyamatokat az üzlet és a gazdaság metaforáinak segítségével értelmezi: a test „költekezik”, „megtakarít”, „egyensúlyban tartja a számláját”. Egy huszadik század elején készült tudományos leírás a test működéséről a testet az ipari társadalom modelljeként jeleníti meg (Martin 1992: 32–37).³⁵ Könyvében Martin azt kutatja, miként hatják át a reprodukív biológia fogalmait, tételeit, érvelési logikáját és leírási módozatát a kulturális sztereotípiák, illetve a gazdaság jellegzetességei. A testi funkciókról készült orvosi leírásokban, tankönyvekben felfigyel a gyártás metaforáira, amelyek hatására a tömegtermelés ideáljának, azaz nagy mennyiségű termék hatékony módon való előállításának megfelelően mérettetik meg a test: a férfi sperma termelése egyértelműen pozitív előjelet kap, szemben a női biológiai folyamatokkal: a petesejt termelésével, amely már a születéskor teljes számban megvan, és a nő élete során több nem termelődik belőle, és amelyet már csak az öregedés és a leépülés követhet (Martin 1992: XIV). A nemi sztereotípiák továbbélése a tudományos gondolkodásban azt bizonyítja, hogy ezek a mai napig áthatják a természeti, biológiai folyamatok tudományos leírását, és a tudományok autoritásának köszönhetően egyben meg is erősítik őket a társadalomban.³⁶

Martin ezen válogatásban szereplő munkájában tulajdonképpen már nem is a modern, hanem a posztmodern test jelenik meg. Ez a test már nem a fordí tömegtermelésre épülő gazdaságot testesíti meg, hanem a termelés szervezetségében az utóbbi években bekövetkezett változások hatására létrejött globális gazdaságot tükrözi. Ez a gazdaság a globális piacok kialakulásával, az ipar állandó újrastrukturálódásával, a hirtelen megjelenő újfajta igények azonnali kielégítésével, a változó helyzethez való azonnali alkalmazkodással, a felgyorsult fejlesztésekkel és az információ uralmával jellemezhető. Martin a kortárs immunológiában találja meg azt a mai, posztmodern testképet, amely éppen ezeket a jellegzetes jegyeket viseli magán. Az új testmodell olyan zárt rendszert ábrázol, melyen belül minden rész állandó és dinamikus interakcióban áll egymással, és ahol a folyton változó külső hatásokra a test folyamatos, „rugalmas” alkalmazkodással válaszol. A Martin által vizsgált immunológiában a testmodell mellett azonban megjelenik egy másfajta kép is. Ez a testet hadviselő, nacionalista nemzetállamként jeleníti meg, amelynek belső, hierarchikus rendszerét a faj-, az osztály- és a nemiségkategoróriák modern jelentései és asszociációi teszik számunkra azonnal fölismerhetővé, ismerőssé. A tudományos diskurzusban egymás mellett jelen lévő és egymással dinamikus kapcsolatban álló testábrázolások kétségtelenül a huszadik század végi társadalmat jellemző sajátosságokat és problémákat tükrözik.

Mint láthattuk, az itt következő válogatás mindegyik írása a vizsgált korszak történeti, kulturális vagy gazdasági kontextusába helyezve vizsgálja a test használatát, funkcióit, szerepeit és értelmezéseit. Mindegyik írás azt bizonyítja, hogy az emberi testről alkotott tudományos elképzelések mindig az adott korszak termékei, melyekben a test mindig „magán

34 Emellett még számos testmetafora létezett a középkorban. Pouchelle vizsgálatai során a ház, a munka és a szerszámok területéről talált számtalan metaforát (Pouchelle 1990).

35 Martin az orvosi kutatás különböző területeiről (molekuláris biológia, a genetika; a reprodukció, a menstruáció és a menopausa) hoz még példákat. A sejtek biokémiai működése például egy gyárhoz hasonlítható, amely arra „szakosodott”, hogy az energiát különféle termékekkel alakítsa, és „amely az egész organizmus gazdaságában” fontos szerepet játszik (Martin 1992: 37).

36 A nemi ideológiák és mítoszok, illetve a tudomány kapcsolatáról, a tudományos leírásokban található testmetaforákról, a nyelv és a tudomány kapcsolatáról lásd még Keller 1995; Keller és Longino 1996; Bleier 1984; Benjamin 1991; Harding 1986; Harding és Barr 1987; Haraway 1989, 1991 és 1994; Merchant 1980; Hacking 1975; Fausto-Sterling 1985; Jordanova 1989.

viseli” a társadalmat aggasztó félelmek jegyeit, a hatalom törekvéseinek, a társadalom politikai rendjének vagy gazdasági rendszerének a jellegzetességeit. Az emberi test és a társadalom teste folyton-folyvást egymásra reflektálnak, és ennek következtében bármelyik megítélésében jelentkező változás óhatatlanul leolvasható a másikról is. Éppen ezért a töretlen tudományos fejlődést, az értéksemlegességet hirdető tudomány szemlélet elvetésével a testről folyó tudományos beszédet, a tudományos gondolkodást mindig a történelmi kontextusba ágyazva kell vizsgálni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aly, Götz, Peter Chroust és Christian Pross (szerk.) (1994): *Cleansing the Fatherland. Nazi Medicine and Racial Hygiene*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Appel, Toby A. (1987): *The Cuvier-Geoffroy Debate: French Biology in the Decades before Darwin*. Oxford: Oxford University Press.
- Ariès, Philippe (1976 [1930]): *Western Attitudes to Death. From the Middle Ages to the Present. (Essais sur l'histoire de la mort en Occident.)* London: Marion Boyars.
- Ariès, Philippe és André Bejin (szerk.) (1985 [1982]): *Western Sexuality. Practice and Precept in Past and Present Times*. Anthony Forster ford. New York: Basil Blackwell.
- Ariès, Philippe (1987): *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*. Csákö Mihály és Szapor Judit ford. Budapest: Gondolat.
- Ariès, Philippe (1991 [1981]): *The Hour of Our Death. (L'homme devant la mort.)* New York: Oxford University Press.
- Armstrong, David (1983): *Political Anatomy of the Body. Medical Knowledge in Britain in the Twentieth Century*. Cambridge.
- Baader, Gerhard és Ulrich Schultz (szerk.) (1980): *Medizin und Nationalsozialismus: Tabuisierte Vergangenheit – ungebrochene Tradition?* Berlin: Verlagsgesellschaft Gesundheit.
- Bahtyin, Mihail (1982 [1965 Moszkva]): *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Könczöl Csaba ford. Budapest: Európa.
- Benjamin, Marina (szerk.) (1991): *Science and Sensibility: Gender and Scientific Enquiry, 1780–1945*. Oxford, UK: Basil Blackwell.
- Bleier, Ruth (1984): *Science and Gender*. Elmsford, New York: Pergamon.
- Bock, Gisela (1986): *Zwangsterilisation im Nationalsozialismus. Studienpolitik und Frauenpolitik*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bordo, Susan (1987): *The Flight to Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture*. Albany, N.Y.
- Bordo, Susan (1988): Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture. In *Feminism and Foucault. Reflections on Resistance*. Irene Diamond és Lee Quinby szerk., 87–119. Boston: Northeastern University Press.
- Boyarin, Daniel (1991): Literary Fat Rabbis: On the Historical Origins of the Grotesque Body. In *Journal of the History of Sexuality*, 1(4): 551–584.
- Boyarin, Daniel (1993): *Carnal Israel. Reading Dex in Talmudic Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Brown, Peter (1988): *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*. New York: Columbia University Press.
- Brown, Peter (1993 [1980]): *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Sággy Marianne ford. Budapest: Atlantisz.
- Burguière, André, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen és Françoise Zonabend (1996 [1986 francia]): *A History of the Family*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble: Feminism and Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, Judith (1993): *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York: Routledge.
- Bynum, Caroline W. (1982): *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*. Berkeley: University of California Press.
- Bynum, Caroline W. (1990 [1989]): The Female Body and Religious Practice in the Later Middle Ages. In *Fragments for a History of the Human Body*. Michel Feher, Ramona Naddaff és Nadia Tazi szerk., 1. kötet, 160–220. New York: ZONE Books.
- Bynum, Caroline W. (1991): The Body of Christ in the Later Middle Ages. A Reply to Leo Steinberg. In *Fragmentation and Redemption. Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*. 79–119. New York: ZONE Books.
- Bynum, Caroline W. (1995): *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336*. New York: Columbia University Press.

- Camille, Michel (1994): *The Image and the Self: Unwriting Late Medieval Bodies*. In *Framing Medieval Bodies*. Sarah Kay és Miri Rubin szerk., 62–100. Manchester: Manchester University Press.
- Camporesi, Piero (1984): *Il sugo della vita: Simbolismo e magia del sangue*. Milan.
- Camporesi, Piero (1988): *The Incorruptible Flesh: Bodily Mutation and Mortification in Religion and Folklore*. Tania Croft-Murray és Helen Elsom ford. Cambridge.
- Camporesi, Piero (1994 [1985 olasz kiadás]): *The Anatomy of the Senses. Natural Symbols in Medieval and Early Modern Italy*. Allan Cameron ford. Cambridge, UK: Polity Press.
- Cohen, Mark N. (1989): *Health and the Rise of Civilization*. New Haven: Yale University Press.
- Daston, Lorraine (1991): *Marvelous Facts and Miraculous Evidence in Early Modern Europe*. In *Critical Inquiry*, 18(1): 93–125.
- Daston, Lorraine és Katharine Park (1981): *Unnatural Conceptions: The Study of Monsters in Sixteenth- and Seventeenth-Century France and England*. In *Past and Present*, 92: 20–54.
- Davidson, Arnold I. (1987a): *How to do the History of Psychoanalysis: A Reading of Freud's Three Essays on the Theory of Sexuality*. In *Critical Inquiry*, 13(2): 252–278.
- Davidson, Arnold I. (1987b): *Sex and the Emergence of Sexuality*. In *Critical Inquiry*, 14(1): 16–49.
- Degler, Carl (1981 [1980]): *At Odds. Women and the Family in America from the Revolution to the Present*. Oxford: Oxford University Press.
- D'Emilio, John és Estelle B. Freedman (1988): *Intimate Matters: A History of Sexuality in America*. New York: Harper and Row.
- Dollimore, Jonathan (1990): *The Cultural Politics of Perversion: Augustine, Shakespeare, Freud, Foucault*. In *Genders*, 8: 1–16.
- Duberman, Martin, Martha Vicinus és George Chauncey, Jr. (szerk.) (1989): *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*. London: Penguin Books.
- Duden, Barbara (1990 [1989]): *A Repertory of Body History*. In *Fragments for a History of the Human Body*. 3. kötet. Michel Feher, Ramona Naddaff és Nadia Tazi szerk., 470–490. New York: ZONE Books.
- Duden, Barbara (1991 [1987 német kiadás]): *The Woman beneath the Skin. A Doctor's Patients in Eighteenth-Century Germany*. Thomas Dunlap ford. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dülmen, Richard van (1990 [1985]): *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Bérczes Tibor ford. Budapest: Századvég Kiadó – Hajnal István Kör.
- Edgerton, Samuel Y., Jr. (1985): *Pictures and Punishment: Art and Criminal Prosecution during the Florentine Renaissance*. Ithaca, NY.
- Elias, Norbert (1987 [1939]): *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Berényi Gébor ford. Budapest: Gondolat.
- Engelstein, Laura (1992): *The Keys to Happiness. Sex and the Search for Modernity in Fin-de-Siècle Russia*. Ithaca: Cornell University Press.
- Epstein, Julia és Kristina Straub (szerk.) (1991): *Body Guards. The Cultural Politics of Gender Ambiguity*. New York: Routledge.
- Fausto-Sterling, Anne (1985): *Myths of Gender*. New York: Basic Books.
- Fausto-Sterling, Anne (1995): *Gender, Race, and Nation. The Comparative Anatomy of "Hottentot" Women in Europe, 1815–1817*. In *Deviant Bodies*. Jennifer Terry és Jacqueline Urla szerk. Indiana: Indiana University Press.
- Feher, Michel, Ramona Naddaff és Nadia Tazi (szerk.) (1990 [1989]): *Fragments for a History of the Human Body*. New York: ZONE Books.
- Ferguson, Margaret, Maureen Quilligan és Nancy Vickers (szerk.) (1986): *Rewriting the Renaissance: The Discourses of Sexual Difference in Early Modern Europe*. Chicago: Chicago University Press.
- Fildes, Valerie (1986): *Breasts, Bottles, and Babies: A History of Infant Feeding*. Edinburgh.
- Fildes, Valerie (1988): *Wet Nursing: A History from Antiquity to the Present*. Oxford.
- Fine, Lawrence (1992): *Purifying the Body in the Name of God: The Problem of the Body in Sixteenth-Century Kabbalah*. In *People of the Body: Jews and Judaism from an Embodied Perspective*. Howard Eilberg-Schwartz szerk. New York: SUNY Press.
- Foucault, Michel (1961): *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1963): *La Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*. Paris.
- Foucault, Michel (1966): *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1969): *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Fázsy Anikó és Csűrös Klára ford. Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (1996 [1976]): *A szexualitás története*. Ádám Péter ford. Budapest: Atlantisz.
- Fout, John C. (szerk.) (1992 [1990]): *Forbidden History. The State, Society, and the Regulation of Sexuality in Modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Freud, Sigmund (1915 [1905]): *Három tanulmány a szexualitás köréből*. Budapest.

- Frykman, Jonas és Orvar Löfgren (1987): *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. Alan Crozier ford. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Garber, Marjorie (1992): *Vested Interests: Cross-Dressig and Cultural Anxiety*. New York: Harper Collins.
- Gay, Peter (1985 [1984]): *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud. 1. kötet. Education of the Senses*. Oxford: Oxford University Press.
- Geréby György (1996): Szenvedély és feltámadás. Bevezetés a test teológiájába. In *Café Babel*, 20: 61–81.
- Gilman, Sander L. (1985): *Difference and Pathology: Stereotypes of Sexuality, Race, and Madness*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gilman, Sander L. (1988): *Disease and Representation: Images of Illness from Madness to AIDS*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gilman, Sander L. (1991): *The Jew's Body*. New York: Routledge.
- Goffman, Erving (1961): *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books.
- Goldberg, Jonathan (szerk.) (1994): *Queering the Renaissance*. Durham és London: Duke University Press.
- Greenblatt, Stephen (1990): Filthy Rites. In *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture*. New York: Routledge.
- Greenblatt, Stephen (1996): Csonkítás és jelentés. Lafferton Emese ford. In *Café Babel*, 20: 43–61.
- Hacking, Ian (1975): *Why Does Language Matter to Reason?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Halperin, David M. (1990): *One Hundred Years of Homosexuality. And Other Essays on Greek Love*. New York: Routledge.
- Haraway, Donna (1989): *Primate Visions: Gender, Race and Nature in the World of Modern Science*. New York: Routledge.
- Haraway, Donna (1991): *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Haraway, Donna (1994): A szituációba ágyazott tudás. Zentai Violetta ford. In *Férfuralom*. Hadas Miklós szerk., 121–142. Budapest: Replika Kör.
- Harding, Sandra (1986): *The Science Question in Feminism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Harding, Sandra és Jean F. O. Barr (szerk.) (1987): *Sex and Scientific Inquiry*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herdt, Gilbert (szerk.) (1996 [1993]): *Third Sex Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: ZONE Books.
- Hoppál Mihály és Szepes Erika (szerk.) (1987a): *Erősz és folklór*. Budapest: Szépirodalmi.
- Hoppál Mihály és Szepes Erika (szerk.) (1987b): *A szerelem kertjében*. Budapest: Szépirodalmi.
- Hull, Isabel (1996): *Sexuality, State and Civil Society in Germany, 1700–1815*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hunt, Lynn (1984): *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press.
- Hunt, Lynn (szerk.) (1991): *Eroticism and the Body Politic*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Jacquart, Danielle és Claude A. Thomasset (1988): *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*. Cambridge: Polity.
- Jarusch, Konrad H. (1988): Removing the Nazi Stain? The Quarrel of the German Historians. In *German Studies Review*, 11(2): 285–301.
- Johnson, Mark (1987): *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jordanova, Ludmilla (szerk.) (1986): *Languages of Nature*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Jordanova, Ludmilla (1989): *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*. New York.
- Kantorowicz, Ernst H. (1957): *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*. Princeton: Princeton University Press.
- Kantorowicz, Ernst H. (1996): "Shakespeare: II. Richárd". Nagy László ford. In *Café Babel*, 20: 103–117.
- Kater, Michael H. (1987): The Burden of the Past: Problems of a Modern Historiography of Physicians and Medicine in Nazi Germany. In *German Studies Review*, 10(1): 31–56.
- Kater, Michael H. (1989): *Doctors Under Hitler*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Kay, Sarah és Miri Rubin (szerk.) (1994): *Framing Medieval Bodies*. Manchester: Manchester University Press.
- Keller, Evelyn Fox (1995): *Refiguring Life: Metaphors of Twentieth-Century Biology*. New York: Columbia University Press.
- Keller, Evelyn Fox és Helen E. Longino (szerk.) (1996): *Feminism and Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Klaniczay Gábor (1990): *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Klee, Ernst (1983): "Euthanasie" im NS-Staat: Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens". Frankfurt.
- Laqueur, Thomas (1990a): *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Laqueur, Thomas (1990b [1989]): „Amor Veneris, vel Dulcedo Appeletur”. In *Fragments for a History of the Human Body*. 3. kötet Michel Feher, Ramona Naddaff és Nadia Tazi szerk., 93–131. New York: ZONE Books.
- Laqueur, Thomas és Catherine Gallagher (szerk.) (1987): *The Making of the Modern Body*. Berkeley: University of California Press.

- Le Goff, Jacques (1990 [1989]): *Head or Heart? The Political Use of Bodily Metaphors in the Middle Ages*. In *Fragments for a History of the Human Body*: 3. kötet Michel Feher, Ramona Naddaff és Nadia Tazi szerk., 12–27. New York: ZONE Books.
- Lifton, Robert Jay (1986): *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: Basic Books.
- MacCannell, Juliet Flower és Laura Zakarin (szerk.) (1994): *Thinking Bodies*. Stanford: Stanford University Press.
- MacDonald, Michael (1988 [1981]): *Mystical Bedlam. Madness, Anxiety, and Healing in Seventeenth-Century England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maclean, Jan (1980): *The Renaissance Notion of Woman: A Study in the Fortunes of Scholasticism and Medical Science in European Intellectual Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, Emily (1992 [1987]): *The Woman in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston: Beacon Press.
- McManners, J. (1981): *Death and the Enlightenment*. Oxford: Oxford University Press.
- Merchant, Carolyn (1980): *The Death of Nature. Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. San Francisco: Harper and Row.
- Morris, David (1993 [1991]): *The Culture of Pain*. Berkeley: The University of California Press.
- Muchembled, Robert (1985 [1978 francia kiadás]): *Popular Culture and Elite Culture in France, 1400–1750*. Baton Rouge: Louisiana State University Press. Eredeti: *Culture Populaire et Culture des Élités dans la France Moderne (XVe–XVIIIe siècles)*. Flammarion.
- Müller-Hill, Benno (1984): *Tödliche Wissenschaft: Die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken, 1933–1945*. Reinbek. Angolul: (1988): *Murderous Science. Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others, Germany, 1933–1945*. George Fraser ford. Oxford: Oxford University Press.
- Nutton, Vivian, Lawrence Conrad és Roy Porter (1995): *The Western Medical Tradition 800 BC to AD 1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oláh Tamás (szerk.) (1986): *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest: Gondolat.
- Outram, Dorinda (1989): *The Body and the French Revolution. Sex, Class and Political Culture*. New Haven: Yale University Press.
- Park, Katharine (1985): *Doctors and Medicine in Early Renaissance Florence*. Princeton: Princeton University Press.
- Park, Katharine (1994): *The Criminal and the Sainly Body: Autopsy and Dissection in Renaissance Italy*. In *Renaissance Quarterly*, 47(1): 1–34.
- Park, Katharine és Robert A. Nye (1991): *Destiny Is Anatomy*. In *The New Republic*, február 18.
- Perry, Ruth (1992 [1990]): *Colonizing the Breast: Sexuality and Maternity in Eighteenth-Century England*. In *Forbidden History. The State, Society, and the Regulation of Sexuality in Modern Europe*. John C. Fout szerk., 107–137. Chicago: University of Chicago Press.
- Porter, Roy (szerk.) (1985): *Patients and Practitioners*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Porter, Roy (1992 [1991]): *History of the Body*. In *New Perspectives on Historical Writing*. Peter Burke szerk., 206–233. Cambridge, UK: Polity Press.
- Porter, Roy és A. Wear (szerk.) (1987): *Problems and Methods in the History of Medicine*. London: Croom Helm.
- Pouchelle, Marie-Christine (1990 [1983 francia kiadás]): *The Body and Surgery in the Middle Ages*. Rosemary Morris ford. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Proctor, Robert N. (1988): *Racial Hygiene. Medicine under the Nazis*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Proctor, Robert N. (1991): *Value-Free Science? Purity and Power in Modern Knowledge*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Richardson, Ruth (1987): *Death, Dissection and the Destitute*. New York: Routledge.
- Rosenberg, C. és J. Golden (szerk.) (1992): *Framing Disease: Studies in Cultural History*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Rousselle, Aline (1983): *Porneia: de la maîtrise du corps à la privation sensorielle, Ile-IVe siècles de l'ère chrétienne*. Paris: Presses universitaires de France.
- Rubin, Miri (1991): *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scarry, Elaine (1987): *The Body in Pain*. Oxford: Oxford University Press.
- Schiebinger, Londa (1989): *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schiebinger, Londa (1993): *Nature's Body. Gender in the Making of Modern Science*. Boston: Beacon Press.
- Shorter, Edward (1982): *A History of Women's Bodies*. New York.
- Showalter, Elaine (1985): *The Female Malady. Women, Madness, and English Culture, 1830–1980*. New York: Pantheon Books.
- Silvestris, Bernardus (1973): *Cosmographia*. New York: Columbia University Press.
- Siraisi, Nancy G. (1990): *Medieval and Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice*. Chicago: University of Chicago Press.

- Sonntag, Susan (1985): *A betegség mint metafora*. Lugosi László ford. Mérleg Könyvek. Budapest: Európa.
- Stafford, Barbara (1991): *Body Criticism: Imaging the Unseen in Enlightenment Art and Medicine*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Steinberg, Leo (1983): The Sexuality of Christ in Renaissance Art and in Modern Oblivion. In *October*, 25: 1–109.
- Stone, Lawrence (1979 [1977]): *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. New York: Harper Torchbooks.
- Traub, Valerie (1995): The Psychomorphology of the Clitoris. In *Gay and Lesbian Quarterly*, 2(1–2).
- Trumbach, Randolph (1978): *The Rise of the Egalitarian Family: Aristocratic Kinship and Domestic Relations in Eighteenth-Century England*. New York.
- Van Dam, Peter (1993): *Saints and Their Miracles in Late Antique Gaul*. Princeton: Princeton University Press.
- Weeks, Jeffrey (1981): *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality since 1800*. London: Longman.
- Wilson, Luke (1987): William Harvey's *Prelectiones*: The Performance of the Body in the Renaissance Theater of Anatomy. In *Representations*, 17: 62–96.
- Winkler, John (1990): *The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*. New York: Routledge.
- Winkler, Mary G. és Letha B. Cole (szerk.) (1994): *The Good Body: Asceticism in Contemporary Culture*. New Haven: Yale University Press.
- Wuttke-Groneberg, Walter (1980): *Medizin im Nationalsozialismus: Ein Arbeitsbuch*. Tübingen.
- Zapperi, Roberto (1991): *The Pregnant Man*. Chur, London: Harwood Academic Publishers.
- Zeitlin, Froma I., David M. Halperin és John J. Winkler (szerk.) (1990): *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in Ancient Greek World*. Princeton: Princeton University Press.